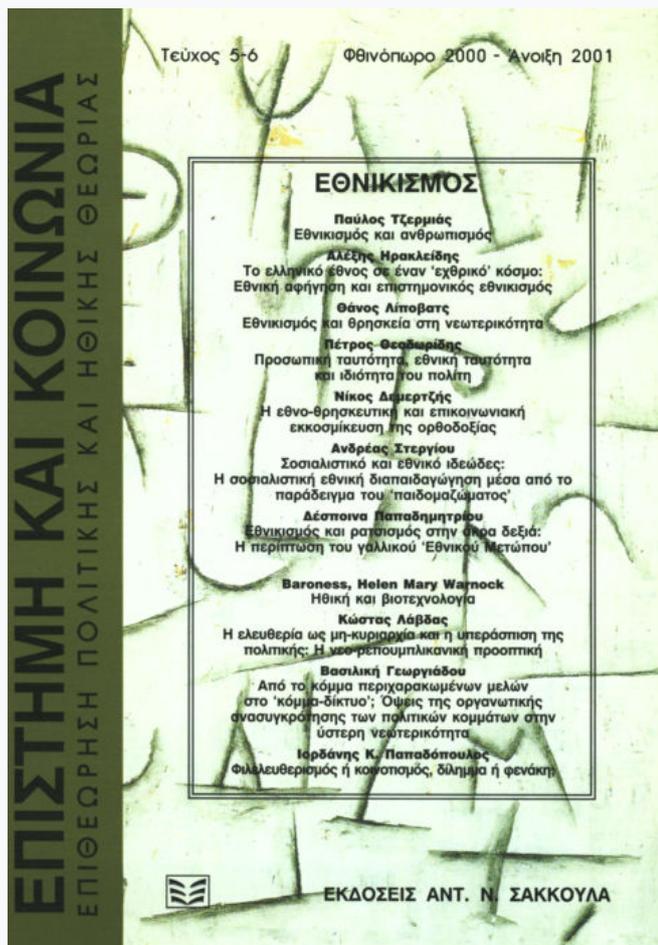

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 5 (2001)

Τόμ. 5-6 (2001): Εθνικισμός

Το ελληνικό έθνος σε έναν "εχθρικό κόσμο":
εθνική αφήγηση και επιστημονικός εθνικισμός

Αλέξης Ηρακλειδής

doi: [10.12681/sas.542](https://doi.org/10.12681/sas.542)

Copyright © 2015, Αλέξης Ηρακλειδής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ηρακλειδής Α. (2015). Το ελληνικό έθνος σε έναν "εχθρικό κόσμο": εθνική αφήγηση και επιστημονικός εθνικισμός. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 5, 15–37. <https://doi.org/10.12681/sas.542>

Το ελληνικό έθνος σε έναν 'εχθρικό κόσμο': Εθνική αφήγηση και επιστημονικός εθνικισμός

Αλέξης Ηρακλείδης*

Το άρθρο αυτό εκκινεί από τον κείμενο ρόλο που παίζουν οι εθνοκεντρικές αντιλήψεις και οι εικόνες-στερεότυπα στη διεθνή συμπεριφορά. Περιγράφεται στη συνέχεια η ελληνική εθνική ταυτότητα και ο έντονος ελληνικός εθνοκεντρισμός και εθνικισμός. Η εθνική αφήγηση και οι εθνοκεντρικές αντιλήψεις έχουν όχι λίγες φορές επηρεάσει ή και καθορίσει τις επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και, γενικότερα, τη διεθνή συμπεριφορά της Ελλάδας, ειδικά στα ελληνοτουρκικά και στα γνωστά ως 'εθνικά θέματα', με αναπόφευκτο αποτέλεσμα τις δυσάρεστες συνέπειες για τη χώρα. Στην κυρίαρχη ελληνική αντίληψη για τους 'Άλλους επικρατεί η αίσθηση του εχθρικού διεθνούς περιβάλλοντος και της διεθνούς συνομοσίας σε βάρος των Ελλήνων. Στην επεξεργασία και νομιμοποίηση των μανιχαϊστικών αυτών αντιλήψεων που διακατέχουν τους περισσότερους Έλληνες, σημαντική είναι η συμβολή αυτού που ονομάζουμε στο άρθρο μας 'επιστημονικός' εθνικισμός, δηλαδή οι στρατευμένες, έντονα εθνοκεντρικές θέσεις μίας μερίδας της ελληνικής διανόησης και της επιστημονικής κοινότητας. Στο άρθρο ο επιστημονικός εθνικισμός διακρίνεται σε τέσσερις τάσεις ή σχολές: ακραϊφνής εθνικισμός, θεροσκευτικό-πολιτισμικός εθνικισμός της νεορθοδοξίας, γεωπολιτικός εθνοκεντρισμός και εθνική στρατηγική της ισχύος.

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Διεθνής συμπεριφορά: εθνοκεντρισμός, εθνικισμός, ταυτότητα

Όταν μία κατάσταση οριστεί ως πραγματική είναι πραγματική στις συνέπειες της' αφού σε αυτήν βασίζεται η αντίστοιχη συμπεριφορά η οποία προκαλεί συνήθως ανάλογη αντίδραση από την άλλη πλευρά. Με αυτό τον τρόπο τα κράτη είναι και δημιουργοί της διεθνούς πραγματικότητας. Μία χώρα δηλαδή μπορεί να διαμορφώσει μία πύο συμφέρουσα γι' αυτήν πραγματικότητα. Μπορεί βέβαια να πράξει και το αντίθετο και να επιφέρει δυσμενή αυτοεκπληρούμενη προφητεία (Merton 1972· Jervis 1976).

Θεμελιώδη ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία παίζουν οι εθνοκεντρικές αντιλήψεις και οι εικόνες-στερεότυπα (LeVine & Campbell 1972). Οι εθνικές εικόνες, οι αναπαράστασεις του 'εθνικού εαυτού' και οι 'διεθνείς εικόνες', το πώς γίνονται αντιληπτοί και αξιολογούνται οι "Άλλοι" δεν είναι κάτι το ουδέτερο και άχρωμο. Χρωματίζεται με αξιολόγηση, θετική και αρνητική και με αντίστοιχα συναισθήματα (Boulding 1967, Jervis 1976). Σε αυτή τη βάση, οι φίλοι αναμένεται να φερθούν φιλικά και οι εχθροί, εχθρικά και απειλητικά. Αν συμβεί το αντίθετο θα περάσει απαρατήρητο, δεν θα γίνει καν αντιληπτό. Αποτυπώνεται και αξιολογείται μόνο ότι ενισχύει το αρχικό μοντέλο, ότι συμφωνεί με τις προσδοκίες π.χ. στα ελληνοτουρκικά, μία χαρακτηριστική 'νέα πρόκληση της 'Αγκυρας', όχι μία χειρονομία καλής θέλησης ή στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, μία εκδήλωση επιδιαιτησίας και αποκάλυπτης επιβολής λύσης της Ουάσιγκτων και όχι μία καλοπροαίρετη διαμεσολάβηση στο Κυπριακό ή στις διαφορές του Αιγαίου.

Οι εικόνες-στερεότυπα πολύ δύσκολα αλλάζουν γιατί αποτελούν τον απαραίτητο γνωστικό χάρτη για να κατανοηθεί η περίπλοκη και αντιφατική διεθνής πραγματικότητα, ειδικά σε καταστάσεις έντασης, αβεβαιότητας και άγχους. Το αποτέλεσμα είναι η ύπαρξη αντιθετικών δίπολων όπου υπάρχει συνέπεια μεταξύ πιστεύω (γνώσεων), αξιολόγησης-συναισθημάτων και αναμενόμενης συμπεριφοράς. Άλλο χαρακτηριστικό τους είναι η τάση για προσωποποίηση που ενισχύει τα έντονα συναισθήματα συμπάθειας ή αντιπάθειας και μίσους, όπως συμβαίνει με την προσωποποίηση των θεοτήτων στις θρησκείες. Στα πλαίσια της προσωποποίησης αυτής, στην ελληνική περίπτωση, η Ελλάδα ως κράτος ή κυβέρνηση γίνεται 'οι Έλληνες', 'ο Έλληνας', 'η ελληνική φυλή', 'το γένος' ή ακόμη Λεωνίδα των Θερμοπυλών, Μεγαλέξανδρος, Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος (ο 'Μαρμαρωμένος Βασιλιάς'), Κολοκοτρώνης και πιο πρόσφατα, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, Παπαφλέσας ή ακόμη και Παλαιών Πατρών Γερμανός. Οι ΗΠΑ, γίνονται 'ο Αμερι-

κάνος', 'ιμπεριαλιστής', 'Πλανητάρχης' (το τελευταίο ίσως είναι μοναδική ελληνική πρωτοτυπία). Όσο για την Τουρκία αλλά και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γίνεται βέβαια 'Τούρκοι', 'Τούρκος', 'Αττίλας', 'άπιστος', 'αιμοσταγής', 'κλέφτης, βιαστής, βάρβαρος'. Είναι ο αιμοβόρος μυστακοφόρος με το χαντζάρι που απεικονιζόταν στις μπροσούρες των πρωταγωνιστών του Ελληνικού Διαφωτισμού (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα) και σήμερα στα σχολικά βιβλία και κατά κόρο στις γελοιογραφίες των ελληνικών εφημερίδων. Εξυπακούεται ότι όλα αυτά οδηγούν στο ακριβώς αντίθετο από την συνειδητή προσπάθεια για νηφάλια πολιτική εκτίμηση ή για επιστημονική ενατένιση.

Πάνω απ' όλα όμως οι εθνικές εικόνες-αντιλήψεις είναι δύσκαμπτες, στερεοτυπικές και εθνοκεντρικές επειδή αφορούν άμεσα τη συλλογική ταυτότητα. Η συλλογική αποτίμηση του 'εμείς'- που συνήθως είναι προϊόν σύγκρισης με τον Άλλο - πρέπει να συμβάλει στην αίσθηση θετικής 'αυτο-ταυτότητας', αξιοπρέπειας και υπερηφάνειας (Tajfel 1978). Η εθνική ταυτότητα οριοθετείται συνήθως από την ύπαρξη του σημαντικού ή/και απειλητικού Άλλου (Barth 1970). Η λιγότερο θετική αυτο-εικόνα ή η αμφισημία σε σχέση με τον Άλλο είναι ψυχολογικά δυσβάστακτη και υποσκάπτει τη συλλογική ταυτότητα. Γι' αυτό απορρίπτεται ή ανασκευάζεται (Abelson 1959).

Η εθνική ταυτότητα εδραιώνεται με την εθνική ιδεολογία (εθνικισμός) που κατασκευάζει μία 'εθνική ιστορία', που με πειστικά επιχειρήματα αποδεικνύει την ύπαρξη και συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Οι εθνικές ιστορίες προεκτείνουν αναχρονιστικά την ύπαρξη ενός έθνους σε ένα μακρινό και ένδοξο παρελθόν, σε εποχές που δεν υπήρχε ακόμη η σημερινή έννοια και αίσθηση του έθνους και της εθνικής ταυτότητας. Αυτή η νοερή φυγή προς τα πίσω είναι εγγενής σε αυτή καθεαυτή την έννοια του έθνους ως της μεγαλύτερης δυνατής ομάδας ανθρώπων που έχει πιστέψει ότι συνδέεται με κοινή καταγωγή (Connor 1994). Εθνικοί ιστορικοί, διαπρεπείς και ως επιστήμονες ιστορικοί, όπως ο Frantisek Palacky στους Τσέχους, ο Eoin MacNeill στους Ιρλανδούς, ο Nicalae Iorga στους Ρουμάνους, ο Nikolai Karamzin στους Ρώσους ή ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος στους Έλληνες, ερμήνευσαν το παρελθόν του λαού τους ως ενιαίο και συνεχές στο χώρο και το χρόνο. Η επιτυχία των κατασκευών αυτών οφείλεται στο ότι είναι λογικοφανείς και σπάνια μόνο 'εφευρέσεις', όπως εφεύρεση είναι π.χ. ο συλλογικός μύθος των Ρασαφάρι και σε μεγάλο βαθμό των Σκώτων (οι Σκώτοι έχουν πάρει πολλά στοιχεία από την ιρλανδική ιστορία). Η εθνική ιστορία ως αφήγηση υπακούει στους κανόνες του αφηγηματικού λόγου (Bhabba 1990). Χρειάζεται, αρχή, πλοκή και συνέχεια, μία καταληπτή, πει-

στική αφήγηση τουλάχιστον για 'εμάς'- αν και όχι απαραίτητα για τους άλλους. Συνήθως εκτός των μελών του έθνους η εθνική αφήγηση φαντάζει από ακατανόητη ως στρεβλά αντάρρηση και κωμική.

Η ιστορική εθνική αφήγηση διαλέγει και αποσιωπά διάφορα στοιχεία από τα παρελθόν- είναι επιλεκτική μνήμη και λήθη-αμνησία (Gellner 1992:108-9, Anderson 1997: 292, 297). Παρερμηνεύει, χρωματίζει και μεταπλάθει πειστικά με αληθοφάνεια, πολιτισμικά δεδομένα εκτός του αρχικού ιστορικού πλαισίου τους και πραγματικά ιστορικά γεγονότα, αναδεικνύοντας πολιτισμικά επιτεύγματα, ηρωικούς αγώνες και θυσίες (Smith 1986). Αν το παρόν είναι ζοφερό ή ατιμωτικό θα πρέπει να μπορεί να ανατρέξει σε ένα ένδοξο παρελθόν. Η αγκύλωση σε μύθους κλέους για τον εθνικό εαυτό και απαξίας για τον Άλλο, βρίσκεται, εν τέλει, στην διακαή ανάγκη του ανθρώπου να έχει μία θετική, άξια εκτίμησης, συλλογική ταυτότητα.

Στο σημείο αυτό τίθενται δύο ερωτήματα που έχουν και με μεγάλη πρακτική σημασία. Πρώτον, είναι άραγε παρεμφερείς και οι θέσεις αυτών που λαμβάνουν αποφάσεις στην εξωτερική πολιτική, ειδικά σε μία αντιπαράθεση ή μήπως είναι πιο περίτεχνες (*sophisticated*) και λιγότερο εθνοκεντρικές και εθνιστικές; Δεύτερον, μήπως τελικά η εθνική ταυτότητα δεν επηρεάζει και πολύ την λήψη αποφάσεων όταν πρόκειται για σοβαρά θέματα εξωτερικής πολιτικής ('εθνικά θέματα' όπως συνήθως λέγονται στην Ελλάδα), δηλαδή για τα κατεξοχήν ζητήματα που είναι προτιμότερο να προταθούν η ψύχραιμη αποτίμηση χωρίς συναισθηματισμούς και αγκυλώσεις;

Σε ό,τι αφορά το πρώτο ερώτημα, οι διπολικές εθνοκεντρικές εικόνες και στρεβλές αντιλήψεις είναι οι ειλικρινείς αντιλήψεις της συντριπτικής πλειοψηφίας. Η εθνική ιστορία, μέσω και της διδασκαλίας της στα σχολεία, επιβιώνει ως η μοναδική 'έγκυρη' εκδοχή της συλλογικής μνήμης για τη συντριπτική πλειοψηφία των ομοεθνών, ασχέτως μορφωτικού επιπέδου. Μετά λίγοι θέτουν - ή τολμούν να θέσουν - σε αμφισβήτηση τα θέσφατα αυτά ακόμη και αν είναι κοινωνικοί επιστήμονες, πολιτικοί ή διπλωμάτες μια και δεν έχουν την πολυτέλεια και το χρόνο για 'επιστημονική επαλήθευση'. Πρόκειται άλλωστε, όπως είπαμε, για ψυχολογικά ιδιαίτερα ικανοποιητικές αναπαραστάσεις: μας κάνουν να αισθανόμαστε πολύ υπερήφανοι που είμαστε Έλληνες, Γάλλοι, Τούρκοι, Σέρβοι, γιατί λοιπόν να τις αλλάξουμε ή να τις θέσουμε υπό αμφισβήτηση; Η κατάληξη είναι οι αντιλήψεις που καθορίζουν τις αποφάσεις στην εξωτερική πολιτική να αποτελούν, όπως είχε παρατηρήσει πριν τριανταπέντε χρόνια ο διεθνολόγος Kenneth Boulding, 'ένα μίγμα αφηγηματικής ιστορίας, μνήμες περασμένων γεγονότων, εξιστορίες και συζητήσεις,

κλπ. συν ένα τεράστιο όγκο από σημερινές πληροφορίες που έχει συλλεγεί χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα και δεν είναι εύπεπτες'. Αν δε σε όλα αυτά προσθέσουμε ότι το διεθνές σύστημα και ειδικά οι αντιπαραθέσεις παράγουν πολύ έντονα συναισθήματα 'θα ήταν έκπληξη', καταλήγει ο Boulding 'αν σχηματιζόνταν κάποιες [διεθνείς] εικόνες που να έμοιαζαν έστω και αγνά με τα δεδομένα της πραγματικότητας' (Boulding 1967: 9).

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο ερώτημα, αν δηλαδή τελικά η εθνική ταυτότητα και η έντονη συναισθηματική φόρτιση που συνεπάγεται επηρεάζουν ή όχι τη λήψη αποφάσεων σε καίρια ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, η απάντηση είναι σαφής. Αποτελεί πλέον βασική διαπίστωση των συγχρόνων Διεθνών Σχέσεων ότι οι εθνικές ταυτότητες των κρατών και η κυρίαρχη εθνική (κρατική) ιδεολογία παίζουν πολύ μεγαλύτερο ρόλο απ' ότι νομιζόταν παλαιότερα, υπό την επήρεια του ρεαλισμού. Συχνά μια διακρατική ένταση ή κρίση κρύβει στην ουσία μία σύγκρουση αυτο-εικόνων και εθνικών ταυτοτήτων. Παραδείγματος χάριν, σε σύγχρονες μελέτες για την απαρχή του Ψυχρού Πολέμου ένα από τα πιο ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την αντισοβιετική υστερία των ΗΠΑ στη δεκαετία του 1950, που γιγάντωσε το Ψυχρό Πόλεμο, δεν ήταν τόσο η πραγματική στρατιωτική απειλή στην ασφάλεια των ΗΠΑ και της Δύσης ή έστω μία παρανοϊκή αίσθηση της απειλής. Πολύ περισσότερο οφειλόταν στη σοσιαλιστική πρόκληση στο αμερικανικό παγκόσμιο πρότυπο. Η Σοβιετική Ένωση ως εναλλακτική πρόταση απειλούσε να αντικαταστήσει τις ΗΠΑ στην εμπροσθοφυλακή της ιστορίας. Με άλλα λόγια, δεν επρόκειτο για στοιχειώδη ορθολογική αντίδραση επιβίωσης σε πραγματική στρατιωτική απειλή (η γνωστή ρεαλιστική θέση) αλλά για κατασκευασμένο κίνδυνο (συνειδητό ή μη) που είχε σχέση με την αυτο-ταυτότητα, με τον 'εθνικό γεωπολιτικό μύθο' (Campbell 1992, Prizel 1998: 19-20). Με άλλα λόγια, η αίσθηση απειλή ήταν υπαρξιακής και όχι στρατιωτικής υφής. Κάτι ανάλογο συμβαίνει, νομίζω, και στις δύσκολες ελληνοτουρκικές σχέσεις τόσο από την πλευρά της Αθήνας όσο και από την πλευρά της Άγκυρας. 'Φοβάται ο Γιάννης το θεριό και το θεριό το Γιάννη' λόγω της συγκεκριμένης εθνικής ιστορίας και εθνικής ταυτότητας που ο καθ' ένας έχει επιλέξει για τον εαυτό του με τον 'Άλλο στο ρόλο του 'θηρίου' από τη μία ή της 'παμπόνηρης και ύπουλης σουπίας' από την άλλη.

As περάσουμε λοιπόν τώρα στην ελληνική περίπτωση.¹

Η ελληνική εθνική αφήγηση: ένας ιδιότυπος εθνικισμός

Η ελληνική εθνική ταυτότητα εμπύπτει στον πολιτισμικό εθνικισμό. Διαπνέεται μέχρι και σήμερα, από τη ρομαντική αντίληψη περί του έθνους ως αναλλοίωτης και διαχρονικής πολιτισμικής κοινότητας και 'ψυχής' (Δημαράς 1982· Beaton 1988: 92-108). Έτσι επεκράτησε σταδιακά στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα στην 'εθνική ιστορία' η αφήγηση της αδιάλειπτης συνέχειας του 'ελληνικού έθνους' επί 3000 ή και 4000 χρόνια από την ομηρική αρχαιότητα μέχρι σήμερα (Σκοπετέα 1988: 171-85, Λιάκος 1994). Οι Έλληνες δεν αντιλαμβάνονται - ή απορρίπτουν μετά βδελυγμίας τη θέση - ότι όπως όλα τα έθνη έτσι και το δικό τους είναι προϊόν της εθνικής ιδεολογίας, μία νεωτερική μορφή ταύτισης-αυτοσυνείδησης. Στις περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις ανά τον κόσμο αποτελεί προϊόν μόλις του 20ου αιώνα ή της μεταπολεμικής εποχής (1945 - σήμερα). Ακόμη και στις περιπτώσεις προτύπων εθνικών κρατών όπως η Γαλλία, η εθνική συνείδηση έγινε μαζική μόλις στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, μετά από συνειδητή κρατική πολιτική εθνική ολοκλήρωσης (Weber 1976). Πριν ήταν σχεδόν αποκλειστικά υπόθεση των ολίγων. Τεκμηριωμένα επιστημονικά συμέρασμα αυτού του είδους θεωρούνται ευρέως στην Ελλάδα ως σκόπιμα, εκ του πονηρού, κατασκευάσματα 'των εχθρών της πατρίδας'.

Μέχρι και σήμερα η ελληνική εθνική ταυτότητα δεν βασίζεται στον εθνικισμό και την Ελλάδα των δύο τελευταίων αιώνων που δεν έχει ευκαταφρόνητα επιτεύγματα να επιδείξει (από τον υπερδιπλασιασμό και τη δημοκρατική διακυβέρνηση της χώρας ως σημαντικές συμβολές στις τέχνες και στα γράμματα). Κύρια πηγή ταυτότητας και αίσθησης υπερηφάνειας παραμένει η κλασική αρχαιότητα, ο Μέγας Αλέξανδρος αλλά και το Βυζάντιο.

Τα ελληνικά εθνικά σύμβολα και η ελληνική ιστορία φαίνονται ευκρινή και αυτονόητα στους σύγχρονους Έλληνες. Δεν είναι όμως έτσι για τους τρίτους και κυρίως για τον αυστηρό επιστημονικό Λόγο. Δεν γίνεται σήμερα κατανοητό ούτε καν αυτό που αντιλαμβάνοντουσαν οι ίδιοι οι αρχικοί 'κατασκευαστές', όπως ο Παπαρηγόπουλος και ο Ζαμπέλιος: ότι δεν ήταν εύκολη 'η αποκατάσταση της συνέχειας' και ότι υπήρχε αντινομία μεταξύ της ταύτισης με την αρχαιότητα και της ταύτισης με την Ορθοδοξία και το Βυζάντιο (Tsoukalas 1999: 11) και ότι το όλο 'συμμάζεμα' ήταν δύσκολο εγχείρημα. Όπως σημειώνει ο Σκότος μελετητής του εθνικισμού, Tom Nairn, η ελληνική διανόηση 'πέτυχε το εντυπωσιακό κατόρθωμα να πείσει τους ελληνόφωνους του 19ου αιώνα ότι κατάγονται από τους αρχαίους θεούς και ότι

σήμερα αυτή η κατάσταση πραγμάτων ισοδυναμεί με το να είναι Χριστιανό Ορθόδοξοι, 'λίγα επιτεύγματα του εθνικισμού μπορεί να συγκριθούν με αυτό' και καταλήγει ότι ο ελληνικός εθνικισμός και ο πανελληνισμός δεν έχουν παγκοσμίως το όμοιο τους σε 'είδωλα της φυλής, μυθολογία, ταυτότητα, ψυχολογική ασφάλεια και αίγλη' [*glamour*] (Nairn 1979: 32, 34).

Οι Έλληνες δηλαδή κατάφεραν να πάρουν μαζί τους και τον οικουμενικό αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τον Χριστό. Τι άλλο θα μπορούσαν να θέλουν; Όντας τόσο τυχεροί και ευλογημένοι από πλευράς εθνικών μύθων θα έπρεπε κανονικά όχι μόνο να αισθάνονται ιδιαίτερα ευτυχείς αλλά και να είναι ψυχολογικά ασφαλείς σε τέτοιο μάλιστα σημείο ώστε να δείχνουν πραότητα και σεμνότητα έναντι των άλλων λαών που δεν στάθηκαν τόσο τυχεροί. Θα μπορούσαν από την άλλη να βυθιστούν στη μελαγχολία και την απραξία, με βάση το Σεφερικό ότι 'βουλιάζει όποιος σηκώνει τις μεγάλες πέτρες'.²

Δεν συνέβη όμως ούτε το ένα ούτε το άλλο. Οι Έλληνες επέλεξαν αντίθετα τη στείρα εσωστρέφεια, την ομφαλοσκοπηση, και την προγονοπληξία. Το ιδεολόγημα του λίκνου του πολιτισμού τους οδηγεί σε έπαρση και αλαζονεία έναντι των άλλων λαών (Μουζέλης 1994: 142-3, Πεσμαζόγλου 1993: 363). Μέσα σε αυτό το κλίμα δημιουργείται και η ανάγκη για σύγκριση όχι μόνο με τους άφταστους 'προγόνους' αλλά και με τους σημερινούς 'σημαντικούς 'Άλλους', τους Δυτικούς (τους 'Ευρωπαίους'). Και στις δύο συγκρίσεις το αποτέλεσμα είναι απογοητευτικό για το εθνικό εγώ των σύγχρονων Ελλήνων. Ίσως έχοντας επιλέξει να είναι απόγονοι του 'μεγαλύτερου πολιτισμού της αρχαιότητας' (όπως τουλάχιστον αναδείχθηκε στη δυτική και βόρεια Ευρώπη), δεν μπορούν παρά να συγκριθούν με τους μεγάλους πολιτισμούς της Ευρώπης και όχι με ευρωπαϊκά λαούς και κράτη του μεγέθους τους, όπως π.χ. η Δανία, η Τσεχία, η Πορτογαλία, κ.ά.. Όλα αυτά οδηγούν σε μία βαθειά αίσθηση μειονεξίας, σε υπαρκτή ανασφάλεια με επακόλουθο τον αμυντικό εθνικισμό (Λίποβατς 1991: 277, Κατσούλης 1988: 36-7). Η κατάληξη είναι μία στάση νευρασθενικής διαταραγμένης συλλογικής προσωπικότητας που τρέμει την παραμικρή κριτική και την αμφισβήτηση της εθνικής ιστορίας, κληρονομιάς ή ταυτότητας (Λίποβατς 1991: 268, 281, Μουζέλης 1994: 43, Τσουνκαλάς 1994).

Η κυρίαρχη ελληνική αντίληψη για τους 'Άλλους' μπορεί να αποδοθεί με πέντε χαρακτηριστικές στάσεις: αμφιθυμία, δαιμονοποίηση, παρόνοια, απόρριψη-υποτίμηση και εξαφάνιση-υποτίμηση-απόρριψη. Πιο συγκεκριμένα παρατηρείται: (α) αμφιθυμία και ένα μίγμα θανασιμού, φθόνου, μίσους και

αίσθηση απειλής από την 'Ευρώπη' και από τους 'Ευρωπαίους', (β) δαιμονοποίηση των κατά καιρούς ιστορικών αντιπάλων και ειδικά κατά το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα, των Τούρκων, (γ) παρανοϊκή στάση, ότι οι Έλληνες είναι το λαμπρότερο έθνος στην ιστορία της ανθρωπότητας που οι ξένοι και ειδικά οι ισχυροί της γης αντιπαθούν, (δ) απόρριψη κάθε επιρροής, συνάφειας ή ομοιότητας με τον φυσικό της γεωγραφικό χώρο, την εγγύς ανατολή (Τουρκία) ή τον εγγύς βορρά (Βαλκάνιοι γείτονες) και η υποτίμηση όλων των γειτονικών λαών και (ε) συμβολική εξαφάνιση, υποτίμηση ή απόρριψη του 'Άλλου εντός της ανεξάρτητης Ελλάδας ή του 'ελλαδικού χώρου' (Αλβανοί, Αρουμάνοι, σλαβόφωνοι, Σλαβομακεδόνες, Βούλγαροι, Εβραίοι, Τούρκοι, Οθωμανοί, Τουρκοκύπριοι, Κρήτες Μουσουλμάνοι, κ.λπ.).

Η συμπλεγματική σχέση 'αγάτης-μίσους' προς την Ευρώπη (Δυτική Ευρώπη) ήταν ήδη έντονη στο ελληνικό κράτος από το 19ο αιώνα. Η Ευρώπη αποτελούσε το πρότυπο στο οποίο ήθελε να ανήκει η μικρή Ελλάδα· ταυτόχρονα όμως θεωρούσε (όπως και σήμερα) ότι η Ευρώπη είχε την Ελλάδα συνεχώς στο μικροσκόπιο υπό παρατήρηση και επιτήρηση, άλλοτε υποστηρίζοντας την και συχνά κατατρέχοντας την. Η Ευρώπη δεν φαινόταν να έχει και πολύ τη διάθεση να 'ξεπληρώσει' ένας παλιό της χρέος προς τον 'Έλληνα' και 'να εξαργυρώσει' στο πολιτικό πεδίο την πνευματική της οφειλή' (Σκοπετεά 1988: 167-8). Η ελληνική πικρία του 19ου αιώνα είχε κάποια βάση: ο φιλελληνισμός της περιόδου 1821-1830 που ήταν τότε τόσο του σурμού, είχε παρέλθει και οι Μεγάλες Δυνάμεις μοίραζαν σε περισσότερους την εύνοια τους και όχι μόνο στη μικρή Ελλάδα. Άλλοτε υποστήριζαν το Μεγάλο Ασθενή (Οθωμανική Αυτοκρατορία), άλλοτε φαινόταν να κλίνουν προς τη νέα δυναμική παρουσία των Βαλκανίων, τους Βούλγαρους. Επιπλέον οι συχνά εξωπραγματικές απαιτήσεις της μικρής Ελλάδας - οι 'προπετείς αξιώσεις' κατά τον Ζαμπέλιο - για επέκταση σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εδώ και τώρα, δεν μπορούσαν εύκολα να γίνουν αποδεκτές. Όλα αυτά ήταν βέβαια ακατανόητα στους Έλληνες που πίστευαν ότι οι Ευρωπαίοι είχαν γίνει για τα καλά 'μισέλληνες', οι 'Φράγκοι όλοι ετούρκευσαν' (Σκοπετεά 1988: 163-70). Είχε ο καιρός γυρίσματα για την Ελλάδα και δυσκολίες η προσαρμογή στην κρατική ενηλικίωση.

Η Ευρώπη (εννοείται πάντοτε η Δυτική Ευρώπη) προκαλεί και σήμερα θαυμασμό στους Έλληνες - κυρίως λόγω οικονομικών, τεχνολογικών και πολιτισμικών επιτευγμάτων - και ταυτόχρονα και ζηλοφθονία στο μέτρο που θεωρείται ανώτερη.³ Συνάμα εκλαμβάνεται και ως απειλητική, λόγω της οικονομικής εξάρτησης από αυτή και της διάδοσης της κουλτούρας της που

θεωρείται ότι θέτει σε κίνδυνο την ελληνική εθνική φυσιογνωμία. Η 'Ευρώπη' (σαν να είναι ένα ενιαίο σύνολο ή ένα κράτος) συνεχίζει να θεωρείται ιδιοτελής· αντί να φροντίζει την Ελλάδα κάτι που θα έπρεπε να είναι από τα πρώτιστα καθήκοντα της (Αβδελά 1997: 61-7, Δραγώνα 1997: 84-8, Φραγκουδάκη 1997α: 170-81), αντίληψη που επικρατούσε, όπως είδαμε, και κατά τον 19ο αιώνα.

Μέρος της εθνικής αυτοεικόνας είναι και η κυρίαρχη αντίληψη περί της θέσης της Ελλάδας στη διεθνή κοινωνία. Πρόκειται για μία εικόνα γεμάτη δαίμονες, σατανικές συνομοσίες, συνεχείς απειλές αλλά και ελληνικό ηρωισμό· ένα σύνδρομο θα λέγαμε του Διγενή Ακρίτα (Ηρακλείδης 1995: 28). Η Ελλάδα είναι το κέντρο του κόσμου, το 'λίκνο του πολιτισμού'. Αλλά συνάμα είναι 'έθνος ανάδελφο' (κατά τη γνωστή έκφραση του Χρήστου Σαρτζετάκη που άγγιξε τις καρδιές των Ελλήνων), αδικημένη, απομονωμένη, τραγική. Η οικουμένη χωρίζεται σε 'φιλέλληνες' και 'ανθέλληνες' (ή 'μισέλληνες') με πολύ πολυπληθέστερους, τα τελευταία χρόνια, τους δεύτερους. 'Οι ξένοι' την αδικούν, την εχθρεύονται, την κατατρέχουν, γιατί κατά βάθος τη φθονούν για τα άφθαστα πολιτισμικά της επιτεύγματα (των προγόνων της εννοείται). Η Δύση έχει σύμπλεγμα κατωτερότητας που ενισχύεται και από το γεγονός ότι 'τους εκπολίτισαμε' και 'τους σώσαμε με τον ηρωισμό μας από τις βάββαρες ορδές από την Ασία' ως το 1453. Σήμερα όπως και χθες η Ελλάδα είναι περικυκλωμένη από εχθρούς, πάντοτε ζεί 'κρίσιμες ώρες', έχει να αντιμετωπίσει συνεχείς προκλήσεις. Οι κραταιοί της γης και τοποτηρητές τους στην περιοχή νυχθημερόν έχουν στο στόχαστρο την Ελλάδα: πώς να την ξεγελάσουν, να την πλήξουν, σε όλα τα επίπεδα, πολιτικά, πολιτισμικά, οικονομικά, γεωπολιτικά, θρησκευτικά, υπαρξιακά. Εξυφαινόνται συνεχώς συνομοσίες σε βάρος της Ελλάδας και του ελληνισμού: 'άξονας Αγκυρας-Σκοπίων-Τιράνων', η Ουάσιγκτων, η Βόννη, το Λονδίνο, το ΝΑΤΟ, το περίφημο 'ισλαμικό-τουρκικό τόξο' στα Βαλκάνια. Δεν λείπουν και οι πιο απόκρυφοι και ύπουλοι αντίπαλοι, όπως ο παμπόνηρος 'εβραϊκός δάκτυλος', η 'σπηλιά' Καθολική Εκκλησία, οι ξένες μυστικές υπηρεσίες (με πρώτηστη την C.I.A), η μασονία, κ.ά. Στις περισσότερες συνομοσίες σε βάρος των Ελλήνων είναι παρούσα και η Τουρκία (η αγαπημένη των ΗΠΑ και πολλών Ευρωπαίων), που μισεί την Ελλάδα θανάσιμα και επιζητεί τη συρρίκνωση, δορυφοροποίηση και, ει δυνατόν, την πλήρη εξαφάνιση της από το πρόσωπο της γης (Ελεφάντης 1993: 31-3, Λιάκος 1993: 19-30, Μουζέλης 1994, Ηρακλείδης 1995:29).

Σε σχέση με τη Δύση και την Ευρώπη η στάση αυτή αγγίζει τα όρια της

‘σχιζοφρένειας’ (Ροζάκης 1996: 54), μιά και η Ελλάδα μετέχει ενεργά ως πλήρες μέλος σε όλες τις προνομιούχες ‘λέσχες’ της ανεπτυγμένης Δύσης (Ευρωπαϊκή Ένωση, NATO, Συμβούλιο της Ευρώπης, Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση, κλπ.) και επιπλέον θεωρεί την ευρωπαϊκότητα των Ελλήνων ιδρυτικό πυλώνα της ελληνικότητας ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα και βασικό ‘παράγοντα της ανωτερότητας στον περιβάλλοντα χώρο’ (Πεσμαζόγλου 1993: 383). Ωστόσο οι Έλληνες φαίνεται να αισθάνονται πολύ πιο οικείου τους Σέρβους ή ακόμη και τους Άραβες ενώ τους Δυτικοευρωπαίους συνεχίζουν να τους βλέπουν σαν ξένους (Ροζάκης 1996: 52-4) και να τους υποπεύονται και αυτό παρά το γεγονός ότι τους θεωρούν κατά βάθος αδαιείς (‘Κουτόφραγκους’).

Το σύμπλεγμα κατωτερότητας και ανασφάλειας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας είναι ίσως αυτό που οδηγεί στην αναγκαστική, σχεδόν αντανაკλαστική, υποτίμηση των γειτόνων της Ελλάδας και ειδικά της Τουρκίας, αλλά και των κατά καιρούς εθνοτικών ομάδων που διαβιούν με τους εθνοτικά Έλληνες στο εθνικό κράτος τους. Ίσως μόνο έτσι μπορεί ο σύγχρονος Έλληνας να νιώσει, με ανακούφιση, ότι είναι ανώτερος, τουλάχιστον στην παρούσα χρονική στιγμή και στη γειτονιά του.

Η δαμιονοποίηση και υποτίμηση της Τουρκίας έχει δύο εκφάνσεις, αλληλένδετες: τον τρόπο για τη Τουρκία που βρίσκεται στα όρια του ‘παρanoiκού φόβου’ (Μουζέλης 1998: 24-6) και την συνεχή πολιτισμική υποτίμηση. Ο παρanoiκός φόβος ως παγωμένο φαινόμενο αποτελεί σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, της περιόδου από το 1974 και έπειτα, όταν επικράτησε στην ελληνική εξωτερική πολιτική και στην ελληνική κοινή γνώμη η αντίληψη περί του ‘εξ ανατολών κινδύνου’, από την επιθετική Τουρκία. Προηγουμένως, και ειδικά κατά τον 19ο αιώνα, ο κίνδυνος αυτός δεν φαίνεται να είχε καλλιεργηθεί και τόσο παρά το τεράστιο μέγεθος της Αυτοκρατορίας, ίσως επειδή έπασχε από ανίατη αρρώστια (‘Μεγάλος Ασθενής’): ίσως επειδή ο ελληνικός Δαυίδ δεν επιτρέπoταν να φοβάται ένα πλαδαρό και κουρασμένο Γολιάθ, ειδικά μιά και ο στόχος του πρώτου ήταν να τον ανατρέψει ή έστω να τον κοντύνει αρκετές σπιθαμές.

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου ο κύριος απειλητικός Άλλος ήταν οι Βούλγαροι και αυτό γιατί λογιζoταν ως πραγματικός κίνδυνος και σχεδόν ισότιμοι, ακριβώς γιατί είχαν ‘τολμήσει’ να κερδίσουν το ενδιαφέρον της Ευρώπης που μέχρι τότε μονοπωλούσε η Ελλάδα στην περιοχή (Σκοπετέα 1988: 186-7, Σκοπετέα 1999: 14-20). Τα άλλα νέα βαλκανικά έθνη τα θεωρούσαν οι Έλληνες αμελητέα, ‘εθάρια’, με μερική εξαίρεση

του Σέρβους, με του οποίες σταδιακά δημιουργήθηκε η αντίληψη της 'πατροπαράδοτης ελληνοσερβικής φιλίας'. Το περί πατροπαράδοτης φιλίας, σημειωτέον, φαίνεται ότι δεν ήταν ελληνική αλλά σερβική επινόηση από τον 19ο αιώνα, σε μία εποχή που οι Σέρβοι ήταν απομονωμένοι στο μέσο των Βαλκανίων και - αντίθετα από τους Έλληνες και μετέπειτα του Βούλγαρους - κρίνονταν με αρνητικά στερεότυπα από την υπόλοιπη Ευρώπη (Σκοπετέα 1999: 22-4). Οι Αλβανοί πάλι θεωρούνταν ανύπαρκτοι ως ξεχωριστή συλλογική οντότητα, στην ουσία 'Έλληνες'. Κατά μία αρκετά διαδεδομένη άποψη του 19ου αιώνα, οι Έλληνες και οι Αρβανίτες ήταν 'δύο φιλές, ένα έθνος'. Άλλωστε οι ίδιοι οι Αλβανοί-Αρβανίτες (οι Χριστιανοί Αλβανοί όχι οι Μουσουλμάνοι, οι Τσάμηδες), από το Σούλι ως την Αθήνα και από την Ύδρα ως την Τρίπολη δήλωναν Έλληνες σε μία εποχή που, παρά το εγχείρημα δημιουργίας κράτους από τον Αλί πασά, δεν είχε ακόμη αρχίσει να διαμορφώνεται η αλβανική εθνική συνείδηση (αυτή πρωτοεμφανίσθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα).

Η πολιτισμική υποτίμηση και περιφρόνηση των Οθωμανών/Τούρκων - σε αντίθεση με το φόβο που είναι πιο πρόσφατος - έχει πολύ μακρύτερη ιστορία. Καταρχήν η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων δεν έχει μέχρι και σήμερα καμία θετική πληροφόρηση για την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή την Τουρκία. Αγνοεί τελείως τα οθωμανικά και τα τουρκικά πολιτιστικά και άλλα επιτεύγματα. Λείπουν παντελώς από τα σχολικά βιβλία (Φραγκουδάκη και Δραγώνα 1997) ή από άλλες πηγές. π.χ. από τα ΜΜΕ. Ένα από τα πιο σύντομα ανέκδοτα για τους Έλληνες (όπως το 'Αλβανός τουρίστας' ή 'χοινοτρός Αλβανός') είναι 'τουρκικός πολιτισμός', όπως μας πληροφορεί και το περιοδικό της Λιάνας Κανέλλη *Νέμεσις*. Ο μέσος αλλά και ακόμη και ο καλά πληροφορημένος Έλληνας δεν είναι καν σε θέση να γνωρίζει (λόγω και έλλειψης πληροφόρησης), αλλά και μάλλον δεν θέλει να αντιληφθεί, ότι οι προς ανατολάς γείτονες έχουν να επιδείξουν λαμπρά πολιτικά και πολιτισμικά επιτεύγματα όσο λίγοι λαοί. Νομίζει ότι η κύρια πρωτοτυπία τους είναι 'η εφεύρεση του παιδομαζώματος για την κατασκευή γενιτσάρων' ή 'η αναίσχυντη καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών εντός και εκτός των τειχών τους' (Πλωρίτης σε Πεσμαζόγλου 1993: 386-7). Αλλά ίσως ο κύριος λόγος που επικρατεί αυτή η στρεβλή εικόνα είναι γιατί μία πιο νηφάλια και θετική αντίληψη θα απειλούσε την ανασφαλή ελληνική ταυτότητα, ειδικά μια και τα οθωμανικά επιτεύγματα είναι πιο πρόσφατα από τα ελληνικά. Όπως διατυπώνεται κομπά από τον Στέφανο Πεσμαζόγλου, '[η] άγνοιά μας για την Τουρκία δεν προέκυψε απλώς την επιμεληθήκαμε', 'οι

αποσιωπήσεις, συσκοτίσεις και διαστρεβλώσεις' είναι συστατικά της ελληνικής συλλογικής συνείδησης (Πεσμαζόγλου 1993, 399-400).

Καταλήγοντας οι Έλληνες φαίνεται να έχουν ανάγκη τους Τούρκους αλλά ως κατώτερους και 'βαρβάρους'. Το μίσος για τη Τουρκία και η αγάπη για την ελληνική μας πατρίδα, πάνε χέρι-χέρι' είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Αν αναφωνεί κανείς, κατά προτίμηση σε κάθε δυνατή ευκαιρία, πόσο φρικτοί είναι οι Τούρκοι είναι σαν ταυτόχρονα να εκδηλώνει τη μεγάλη του αγάπη και την άσβεστη λατρεία και αφοσίωση του στο ελληνικό έθνος. Αποδεικνύει έτσι πόσο Έλληνας είσαι' και το αντίθετο, όποιος αποτολμήσει να ψελλίσει κάτι καλό για τους Τούρκους είναι πολύ αμφίβολο αν είναι πραγματικός Έλληνας, απόγονος του Λεωνίδα, του Μαζαρωμένου Βασιλιά, του Κολοκοτρώνη.

Στην επεξεργασία και νομιμοποίηση των μανιχαϊστικών αυτών αντιλήψεων μεγάλη συμβολή έχει, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, μία ευδιάκριτη μερίδα της ελληνικής διανόησης και της επιστημονικής κοινότητας (τα δύο δεν συμπίπτουν αναγκαστικά). Όπως και σε άλλους τομείς της κυβερνητικής πολιτικής μιάς χώρας, στην εξωτερική πολιτική οι διανοούμενοι μπορεί να αποβούν δημιουργοί (ένα είδος σεναριογράφων) της πραγματικότητας με τις θεωρίες και απόψεις τους για τις διεθνείς σχέσεις. Αυτό έχει παρατηρηθεί όχι λίγες φορές στην Ελλάδα με την περίπτωση της εθνοκεντρικής αφήγησης από το χώρο της διανόησης και της επιστήμης.

Ο επιστημονικός εθνικιστικός λόγος: τέσσερις εκφάνσεις

Η οπτική αυτή στο χώρο της διανόησης και της επιστήμης θα μπορούσε να αποκληθεί 'επιστημονικός εθνικισμός', 'εθνικισμός της διανόησης', 'εθνικιστικά στρατευμένη επιστήμη' ή 'επιστημονικός ανορθολογισμός'. Θα συμπεριλάμβανε, κατά τη γνώμη μας, όχι μία αλλά πλείονες τάσεις, με κοινά χαρακτηριστικά τον έντονο ελληνοκεντρισμό, την πυγμή ειδικά έναντι της Τουρκίας και άλλων γειτόνων της, και δυνητικά έναντι των πάντων. Θα διακρίναμε τουλάχιστον τέσσερις διακριτές αν και συναφείς σχολές: (1) τον ακραιφνή εθνικισμό, (2) τον θρησκευτικό-πολιτισμικό εθνικισμό, τη νεορθοδοξία, (3) το γεωπολιτικό εθνοκεντρισμό και (4) την εθνική στρατηγική της ισχύος.

Η ακραιφνώς εθνικιστική επιστημονική σχολή είναι η παλαιότερη. Η σχολή αυτή βρίσκεται πλησιέστερα από όλες τις άλλες σχολές στην εθνική ιστορική αφήγηση (τύπου Παπαρηγόπουλου) και στην εξιστόρηση όπως

παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία ιστορίας. Προσπαθεί να συνδυάσει την εθνική ιστορία με τις παραδοσιακές στρατηγικές σπουδές και με αυτό που θα μπορούσε να πει κανείς 'αντιτουρκικές σπουδές', δηλαδή την άκρως αρνητική μελέτη και παρουσίαση της Τουρκίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βλ. π.χ. Σαρρής 1977, 1994, Χιδίρογλου 1995, Γιαλλουρίδης 1997). Ο τρόμος αλλά και η αντιπάθεια προς την Τουρκίας που την διακατέχει την κάνει να διάκειται συχνά, για λόγους σκοπιμότητας, πιο φιλικά προς τους λοιπούς γείτονες της Ελλάδας και στους άλλους διεθνείς πρωταγωνιστές, προκειμένου η Ελλάδα να μην έχει να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα πολλά μέτωπα.

Η δεύτερη σχολή, ο θρησκευτικό-πολιτισμικός εθνικισμός που εκπροσωπείται κυρίως από τη νεοορθοδοξία, έκανε την εμφάνιση του στις αρχές της Μεταπολίτευσης. Αναλύει και υποστηρίζει, στο πολιτισμικό-θεολογικό πεδίο το βαθύτατο, κατ' αυτήν, ρήγμα μεταξύ της 'ελληνορθόδοξης ιδιοπροσωπείας' και της Δύσης και μέσα από αυτό βλέπει και το δεύτερο μεγάλο ρήγμα μεταξύ Ορθοδοξίας και Τουρκίας-Ισλάμ, με την Τουρκία να είναι 'προστατευόμενη' της Ρωμαιοκαθολικής-Προτεσταντικής Δύσης. Κατ' αυτήν απαραίτητη είναι η δημιουργία ορθόδοξου αντιδυτικού και αντιτουρκικού πολιτισμικού άξονα με πρωτοστάτη την Ελλάδα και την ελληνική πολιτισμική πρόταση ('ελληνική ιδιοπροσωπεία') που άλλωστε σαφώς υπερτερεί όλων των άλλων μέσα στην Ορθοδοξία (Γιανναράς 1989, 1992, 1997). Το εγχείρημα της νεοορθοδοξίας θυμίζει το εγχείρημα της εθνικής λαογραφίας στον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου, που στόχο είχε να ανακαλύψει στα σύγχρονα ήθη και έθιμα ομοιότητες με αυτές της αρχαιότητας και του Βυζαντίου.⁴ Η νεοορθόδοξη ενατένιση εμφανίζεται στην ουσία ακόμη πιο εθνοκεντρική από την καθαρή εθνικιστική σχολή ή την εθνικιστική παπαρηγοπούλεια ιστορική αφήγηση: από τη μία θεωρεί ότι Αρχαία Ελλάδα και Βυζάντιο είναι ένα πολιτισμικά (και όχι απλώς ιστορική συνέχεια εν είδει σκυτάλης κατά το Παπαρηγοπούλειο σχήμα)· από την άλλη θεωρεί την οικουμενική Ορθοδοξία κυρίως, ή στη πιο γνήσια και υψηλότερη της μορφή, ελληνική (Σμέμαν 1993: 131-5).

Η τρίτη θέση, η γεωπολιτική οπτική των πραγμάτων, έκανε την εμφάνιση στη δεκαετία του 1990. Σε αυτό το πλαίσιο έχει υποστηριχθεί ότι η γεωπολιτική ανισορροπία Ελλάδας-Τουρκίας οδηγεί νομοτελειακά στη συρρίκνωση και δορυφοριοποίηση της Ελλάδας (Κονδύλης 1992, 1997). Με αυτά τα δεδομένα, θα ήταν ευχής έργο η Ρωσία να γίνει εθνικιστική και απειλητική έναντι της Δύσης και της Τουρκίας. Αλλά πάνω απ' όλα μόνο ένας νικηφόρος

πόλεμος της Ελλάδας κατά της Τουρκίας (συγκεκριμένα ένα 'πρώτο πλήγμα') θα έδινε τη λύση στην δυσμενή για την Ελλάδα γεωπολιτική κατάσταση (Κονδύλης 1997). Τα επιστημονικά εχέγγυα της τοποθέτησης αυτής είναι σαθρά μιά και στην πραγματικότητα στηρίζεται στην επιστημονικά απονομιμοποιημένη γεωμανική γεωπολιτική σχολή (*Geopolitik*) που ήρθε ως το 1940 καθώς και στον θεωρητικό του ολοκληρωτικού κράτους Carl Schmitt. 'Όσο για την προτροπή σε πόλεμο που στην ουσία υποστηρίζει η σχολή αυτή, αποτελεί βέβαια από μόνη της 'μη επιλογή' με ορθολογικά κριτήρια.

Η τέταρτη άποψη έχει μία παρουσία δέκα περίπου ετών και υπηρετεί τον κλάδο των Διεθνών Σχέσεων. Αποτελεί την κύρια εγχώρια εκδοχή του άκαμπτου ρεαλισμού στον κλάδο των Διεθνών Σχέσεων. Κινείται με όρους παραδοσιακής στρατηγικής ανάλυσης και προκρίνει, με έμφαση, την ανάσχεση κατά πρώτο λόγο της τουρκικής απειλής δια της στρατιωτικής ισχύος και της 'επιθετικής' διπλωματίας. Επίσης υποστηρίζει την πυγμή και έναντι των λοιπών κατ' αυτήν αντιπάλων της Ελλάδας (Δημοκρατία της Μακεδονίας, Αλβανία, κ.λπ.). Δεν θεωρεί την Ευρωπαϊκή Ένωση ή το NATO πηγή ασφάλειας αλλά δυνητικό σύμμαχο και υποστηρικτή του μεγάλου εχθρού της χώρας, της Τουρκίας. Είναι ένθερμος οπαδός της ιδέας του 'κράτους οχυρού' (τύπου Ισραήλ) και έχει υποστηρίξει την ιδέα των αντιτουρκικών άξονων και συμμαχιών στα Βαλκάνια, στον Καύκασο και στη Μέση Ανατολή με πολύτιμους σύμμαχους το Βελιγράδι του Μιλόσεβιτς, τη Ρωσία, τη Συρία, την Αρμενία, τους Κούρδους του PKK και κάθε δυνητικό εχθρό της Άγκυρας, όπως το Ιράν, το Ιράκ, τη Γεωργία, κ.λπ. (βλ. π.χ. Ήφαιστος & Πλατιάς 1992, Πλατιάς 1993).

Οι τέσσερις αυτές εκδοχές του ελληνοκεντρισμού, ακολουθώντας συνειδητά τη στράτευση 'στην υπηρεσία του έθνους' (ή του γένους για τους νεοορθόδοξους στοχαστές) και ζοφερές προβλέψεις για την Ελλάδα και τους Έλληνες, καταλήγουν, από διαφορετικούς δρόμους, στις ίδιες περίπου προτάσεις 'εθνικής στρατηγικής'.⁵ Υποστηρίζεται η 'επιθετική εθνική στρατηγική' έναντι των 'απειλητικών' γειτόνων, και κατά πρώτον λόγο έναντι της 'τουρκικής θρασύτητας', η οδός των μεγάλων εξοπλισμών (ειδικά των ποιοτικών, της τεχνολογίας αιχμής) και των εξισορροπητικών συνασπισμών και αξόνων (ορθοδόξων και άλλων) κατά της Τουρκίας.

Οι ΗΠΑ και οι Ευρωπαϊκή Ένωση δεν θεωρούνται φυσικοί φίλοι και σύμμαχοι, αλλά άσπονδοι φίλοι ή και αντίπαλοι, κρυφοί υποστηρικτές των εχθρών της χώρας. Δεν συμβάλουν διόλου στην ελληνική ασφάλεια και δεν εξυπηρετούν τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Η όποια τάση στην Ελλάδα

από Έλληνες για συνεργασία και κοινό μέτωπο με την ΕΕ ή τις ΗΠΑ (ΝΑΤΟ) και η ομαλοποίηση των σχέσεων με την Τουρκία κρίνεται απαραίτητη, εκδήλωση δουλοπρέπειας ή ανοησίας.

Η Τουρκία θεωρείται όχι μόνο η κατεξοχήν αναθεωρητική δύναμη στην περιοχή που απειλεί τη φιλήσυχη Ελλάδα. Αλλά επιπλέον η στάση της αυτή δεν πρόκειται να αλλάξει ποτέ. Θεωρείται δεδομένη· δεν υπόκειται σε καμία απολύτως αλλαγή με την εισροή νέων δεδομένων π.χ. με την ευρωπαϊκή πορεία της Τουρκίας, τον εκδημοκρατισμό ή την ενίσχυση των εκσυγχρονιστικών δυνάμεων, κ.λπ. Αν η Τουρκία αλλάξει απλούστατα θα πάψει να υπάρχει. Η μη δυνατότητα αλλαγής προς το καλύτερο και ειρηνικότερο οφείλεται σε λόγους εθνικούς, πολιτισμικούς, γεωπολιτικούς ή στρατηγικούς ή σε συνδυασμό όλων αυτών, με το ένα να ενισχύει το άλλο. Ο νέος 'τουρκικός μεγαλοϊδεατισμός', ένας 'νεο-οθωμανικός ιμπεριαλισμός', γιγαντώθηκε με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, με προσπάθειες επέκτασης και σφαίρας επιρροής από το Σινικό Τείχος ως την Αδριατική, ρόλος με τον οποίο πιστώνεται και από τη Δύση ως δήθεν πρότυπο - για μουσουλμανική χώρα - δημοκρατίας, σταθερότητας και εκσυγχρονισμού. Σε σχέση με την Ελλάδα, το μίνιμουμ των επιδιώξεων της Τουρκίας είναι κατά αυτή την άποψη: δορυφοριοποίηση ή φιλαναδοποίηση, συγκυριαρχία στο Αιγαίο, ομηρία της Κύπρου, κ.λπ. Δεν αποκλείει πάντως ακόμη και τον επιθετικό πόλεμο αν δεν επιτύχει τους στόχους της με ειρηνικό τρόπο ή με τις ευλογίες των ΗΠΑ. Οποιοσδήποτε διάλογος από την πλευρά της Ελλάδας, όπως αυτός που επιχειρήθηκε στην περίοδο 1975-1980, στο Νταβός ή κατά τα τελευταία χρόνια ισοδυναμεί με 'Μόναχο-1938', τον καταστροφικό εγχείρημα κατευνασμού στον Χίτλερ. Θα ανοίξει ακόμη περισσότερο την όρεξη της Τουρκίας, μίας χώρας που μάλλον θυμίζει τη Χιτλερική Γερμανία του Μεσοπολέμου τόσο ως προς τον ακόρεστο επεκτατισμό όσο και πολιτειακά. Η υποχώρηση έναντι της Τουρκίας στην οποία επιδίδεται κατά καιρούς η ελληνική κυβέρνηση όχι μόνο αντιβαίνει προς το ελληνικό εθνικό συμφέρον αλλά είναι επιπλέον άκρως εξευτελιστική.

Οι τέσσερις αυτές εκδοχές του εθνοκεντρισμού ως προτάσεις για την ελληνική εξωτερική πολιτική διαθέτουν το προσόν ότι μέχρι πρόσφατα είχαν τεράστια απήχηση στην ελληνική κοινή γνώμη που, κυρίως μετά το 1974 λόγω του φοβερού τραύματος της τουρκικής εισβολής και κατοχής της βόρειας Κύπρου, ήταν υπερκοφορβική στα όρια της ψύχωσης. Συνεχίζουν δε να έχουν μεγάλη προβολή από τα ελληνικά ΜΜΕ, ειδικά στην τηλεόραση, δυσανάλογη με το ποσοστό επί του συνόλου κοινωνικών επιστημόνων, οι περι-

σότερο από τους οποίους υποστηρίζουν διαμετρικά αντίθετες και όχι ελληνοκεντρικές απόψεις.⁶ Τα τελευταία χρόνια η απόψεις αυτές βρήκαν ένα ακόμη φυσικό και ένθερμο σύμμαχο, τον θρησκευτικό εθνικισμό που εκφράζει ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χριστόδουλος.

Ο εθνικισμός στην εξωτερική πολιτική: το σύνδρομο των ‘εθνικών θεμάτων’

Η εθνική αφήγηση και η πιο σύγχρονη εθνοκεντρική επιστημονική στάση έχουν όχι λίγες φορές επηρεάσει ή και καθορίσει τις επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και γενικότερα την διεθνή της συμπεριφορά, ειδικά στα ελληνοτουρκικά και στα γνωστά ως ‘εθνικά θέματα’. Αυτή καθεαυτή η έννοια ‘εθνικά θέματα’, δεν είναι διόλου αθώα γλωσσική διατύπωση (Γιανουλόπουλος 1999, ιε). Τα θέματα γίνονται ζητήματα και της εσωτερικής πολιτικής και εμπλέκονται στο παιχνίδι της διεκδίκησης της εξουσίας (Γιανουλόπουλος 1999, ιε). Επιπλέον είναι ότι εφόσον χαρακτηρίζονται ως ‘εθνικά’ υπάρχει έντονη αγωνία, άγχος και συναισθηματική φόρτιση στο σύνολο του ελληνικού λαού. Δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για θέματα ‘ζωής και θανάτου,’ ‘επιβίωσης’ και ‘τιμής’ με προφανή συνέπεια να θεωρούνται αδιαπραγμάτευτα. Οι παρενέργειες αυτές δεν συμβάλουν στην επικράτηση του απαραίτητου ορθολογισμού και της νηφαλιότητας που απαιτούνται για τη μεγιστοποίηση των κερδών και την ελαχιστοποίηση των ζημιών στην ελληνική εξωτερική πολιτική.

Ας δούμε λοιπόν σε αδρές γραμμές ορισμένες εκδηλώσεις που φαίνεται να συνδυάζουν τον πηγαίο εθνικισμό, την εθνοκεντρική επιστημονική ανάλυση και την ελληνική εξωτερικής πολιτικής στην ιστορία των τελευταίων πενήντα ετών.

Η πιο χαρακτηριστική και η πλέον ατυχής περιπέτεια με έντονο το στίγμα του εθνικισμού και εθνοκεντρισμού είναι βέβαια η περίπτωση του Κυπριακού προβλήματος. Ο χειρισμός του Κυπριακού από την πλευρά της Αθήνας (αλλά και της Λευκωσίας) υπήρξε ιδιαίτερα ατυχής. Όπως παρατηρεί ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ‘ενώ το δυσκολότερο αυτό θέμα είχε ανάγκη από ψυχραιμία και χειρισμούς ανεπηρέαστους από τις ανεύθυνες και ακατατόπιστες παρορμήσεις’, αντίθετα οι συζητήσεις γι’ αυτό ‘δηλητηρίαζαν την ατμόσφαιρα, θόλωναν και όξυναν τα πνεύματα’, και επικρατούσε ‘η υστερία’, η συνήθης κατηγορία του ‘μειοδότη’ ή του ‘εντελώς ανίκανου’ και ‘ο υπερα-

τριωτισμός, η βιασύνη, η αδιαλλαξία, κάποτε η δημαγωγία, που οδηγούν στο θόλωμα της σκέψης' (Αβέρωφ-Τοσίτσας 1982, τόμος Α': 97, 118, 173).

Πιο πρόσφατα, στο τέλος του Ψυχρού Πολέμου η Ελλάδα είχε μία ιστορική ευκαιρία να παίξει έναν αξιοσημείωτο και εποικοδομητικό διεθνή ρόλο στα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο. Ωστόσο η ευκαιρία αυτή χάθηκε και η χώρα παρασύρθηκε από ένα ανήκουστο εθνικιστικό παραλήρημα. Το μόνο που κατάφερε ήταν 'να τσακωθεί' με όλους τους γείτονες της (Παπακωνσταντίνου 1995: 167) και να γίνει η ίδια, με δική της επιλογή, μέρος του ευρύτερου προβλήματος της αστάθειας των Βαλκανίων.

Στο Μακεδονικό σε έναν παροξυσμό εθνικισμού η Ελλάδα έμοιασε προς στιγμή με ταρξία (*bully*) των Βαλκανίων εναντίον μικρών και αδύναμων χωρών που αγωνιζόντουσαν για να σταθεροποιηθούν. Φάνηκε ούτε λίγο ούτε πολύ να συμβάλει στην αποσταθεροποίηση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας, αλλά και της Αλβανίας, και να αδυνατεί να κατανοήσει στοιχειώδεις διεθνείς πρακτικές, όπως ότι δεν 'βαπτίζουν' άλλοι, ξένοι, μία χώρα και ένα άλλο λαό. Υπάρχει αδυναμία κατανόησης του γεγονότος ότι τα έθνη γεννιούνται μόνα τους, αν το θελήσουν, και αυτο-ορίζονται. Ανάδοχος εδώ δεν συνήθίζεται και πάντως όχι χωρίς επίσημη πρόσκληση. Από την άλλη, τέτοιου είδους διαφορές δεν οδηγούν σε άρνηση του διαλόγου με το άλλο μέρος, αλλά σε διαπραγματεύσεις και σίγουρα όχι σε εμπάργκο ή άλλες μεθόδους πίεσης και εξαναγκασμού σαν να βρισκότουσαν οι δύο χώρες στα πρόθυρα πολέμου.

Σε σχέση με την Αλβανία οι σχέσεις έφθασαν στο χειρότερο δυνατό σημείο της τελευταίας πενήνταετίας, λόγω της αναζωπύρωσης του 'Βορειοηπειρωτικού', ενός από τα κλασικά 'εθνικά θέματα' και κατάλοιπο του ελληνικού αλτρωτισμού. Η Ελλάδα έδωσε το 1990-1992 και ως ένα σημείο και λίγο μετά, ως και το 1995 περίπου (ένεκα του φόβου του πολιτικού κόστους), τη σαφή εντύπωση ανάμειξης στα εσωτερικά της Αλβανίας και αλτρωτισμού με στόχο της ένωση της νότιας Αλβανίας με την Ελλάδα (Βαλντέν 1994).

Ο εθνικιστικός Λόγος σε συνδυασμό με τη νεορθοδοξία και τη ρεαλιστική σχολή της ισχύος (αντιτουρκικός άξονας στα Βαλκάνια, κ.λπ.) εμπόδισαν την Ελλάδα να κατανοήσει τα αίτια της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει στη συνέχεια άστοχη και επιζήμια πολιτική. Υποστηριζόταν σε κάθε ευκαιρία (δημόσια και σε διμερείς συνομιλίες με άλλες κυβερνήσεις), ο κύριος παράγοντας της βίαιης διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας, η Σερβία υπό τον Μίλοσεβιτς. Η παθιασμένη αυτή Σερβολατρία ήταν μονα-

δική στον κόσμο της δεκαετίας του 1990 (τέτοια στάση δεν τήρησε ούτε η Ρωσία ούτε τα άλλα 'ορθόδοξα' βαλκανικά κράτη) σε σημείο ώστε να ξαφνιάσει (ευχάριστα βέβαια) ακόμη και τους ίδιους τους Σέρβους. Επεκράτησε η θέση των αρχών του 20ου αιώνα ότι οι Σέρβοι είναι 'πατροπαράδοτοι φίλοι', και σ' αυτή τη βάση βγήκε αβίαστα το συμπέρασμα ότι δεν μπορεί 'οι φιλέλληνες' αυτοί θα έχουν αναμφίβολα το δίκιο με το μέρος τους στο γιουγκοσλαβική αιματοκύλισμα. Η υποστήριξη απομόνωσε την Ελλάδα διεθνώς και μάλιστα χωρίς κανένα αντίκρισμα· χειρότερα ακόμη, έδειξε ότι ηθικές και πανανθρώπινες αξίες που ευαισθητοποιούν τους Έλληνες σε άλλα θέματα εδώ εξανεμίστηκαν, σε ένα συνδυασμό εθνικιστικής μυωπίας και ψυχρού στρατηγικού (στρεβλού βέβαια) υπολογισμού στο πλαίσιο της δημιουργίας αντιτουρκικού, 'αντισκοπιανού', αντιαλβανικού ή, για ορισμένους, και αντιδυτικού άξονα.

Τέλος σε ό,τι αφορά την Τουρκία φαντάζει ως ο 'εξ ανατολών κίνδυνος', 'ο προαιώνιος εχθρός' της Ελλάδας. Η οπτική αυτή είναι, όπως είδαμε, βαθιά ριζωμένη στην ελληνική εθνική συνείδηση και ενισχύεται και νομιμοποιείται ακόμη περισσότερο από την εθνοκεντρική τοποθέτηση μερίδας της διανοήσης που διαπνέεται από τον εθνικισμό, τη νεοορθοδοξία, τη γερμανική γεωπολιτική οπτική του Μεσοπολέμου ή την ψυχροπολεμική στρατηγική. Στην ουσία όλες αυτές οι εκδοχές προβάλλουν στο παρελθόν φοβίες του παρόντος· ερμηνεύουν προκατειλημμένα την ιστορική σχέση των δύο χωρών· επιλέγουν να λησμονήσουν ότι στο παρελθόν οι σχέσεις τους εκτός από εχθρικές υπήρξαν ομαλές, σχεδόν θερμές, ειδικά όταν ο απειλητικός Άλλος ήταν ο 'από βορράν κίνδυνος'.

Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει τίποτε το νομοτελειακό στην ελληνοτουρκική αντιπαράθεση. Οι ελληνοτουρκικές διαφορές υπόκεινται όλες ανεξαιρέτως - ακόμη και το Κυπριακό - σε αμοιβαία συμφέροντες λύσεις (λύσεις θετικού αθροίσματος). Φαίνονται άλλτες και 'μηδενικού αθροίσματος' κυρίως γιατί έχει δημιουργηθεί ένα τεράστιο ψυχολογικό φράγμα που χωρίζει τις δύο χώρες και τους λαούς τους. Επιπλέον η ιστορική τροχιά της αναπόφευκτης μετωπικής σύγκρουσης έχει ολοκληρώσει τον κύκλο της. Η ειρηνική συνύπαρξη των δύο γειτόνων και ο αλληλοσεβασμός αποτελεί μονόδρομο. Μόνο έτσι η Ελλάδα θα καταφέρει να περάσει οριστικά στη ζώνη της ειρήνης και ασφάλειας στην οποία τώρα μόνο εν μέρει βρίσκεται γι' αυτό και κάθε τόσο συγκλονίζεται από παρανοϊκούς φόβους και εθνικιστική αναδίπλωση.

Καταλήγοντας, η εθνικιστική οπτική με τις τέσσερις επιστημονικές εκ-

δοχές που αναφέραμε βλάπτουν την Ελλάδα: επιφέρουν αντιπαραθέσεις και αδιέξοδα. Οδηγούν στην συνεχή ανασφάλεια των μη φιλικών γειτονικών σχέσεων, τον ψυχρό πόλεμο Ελλάδας- Τουρκίας, την κλιμάκωση της έντασης, στον ανεξέλεγκτο φαύλο κύκλο των εξοπλισμών και των αντιπάλων συνασπισμών. Με τις απειλές, την προσπάθεια χειραγώγησης, με στρατηγικές σε βάρος του Άλλου μέρους, αλλά και με την εγγενή περιφρόνηση για το άλλο μέρος που προτάσσεται με την εθνικιστική στάση, η ένταση με την Τουρκία και άλλες χώρες θα παραμένει και θα κλιμακώνεται. Πιο συγκεκριμένα, οδηγούμεθα στην ατέρμονη αντιπαλότητα με την καλλιέργεια της επιθετικής συμπεριφοράς με τον εθνοκεντρισμό και τον επιθετικό εθνικισμό, με το πρωτάκουστο ιδεολόγημα της 'ελληνικής ιδιοπροσωπείας', με την πολιτισμική αλαζονεία και με τις ανάρμοστες προσβολές και ύβρεις άλλων χωρών στις οποίες ειδικεύεται ο εθνικιστικός Λόγος.

Σημειώσεις

1. Το υπόλοιπο του άρθρου αντλεί και αποτελεί σύνοψη και ανακατασκευή τμημάτων των κεφαλαίων Α έως Δ του βιβλίου του γράφοντος με τίτλο *Η Ελλάδα και ο 'εξ ανατολών κίνδυνος': Αδιέξοδα και Διέξοδοι* (Αθήνα: Πόλις, 2001).

2. Τον στίχο αυτό τον έχει χρησιμοποιήσει στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικισμού ο Δημήτρης Μαρωνίτης σε μία επιφυλλίδα του.

3. Βέβαια υπάρχουν οι γνωστές δικαιολογίες, όπως 'ότι όταν εμείς κτιζαμε παρθενώνες εκείνοι έτρωγαν βαλανίδια' ή 'ότι εκείνοι φταίνε που δεν προκόψαμε, το έκαναν μάλιστα επίτηδες ελειδή μας ζηλεύουν για την άφραστη πολιτισμική μας συμβολή'.

4. Χαρακτηριστικό είναι π.χ. ότι ο νεορθόδοξος ιστορικός Γ. Μεταλληνός στην κατά τα άλλα ευρηματική εθνική ιστορική γραφή του, επικαλείται τον λαογράφο Ν. Πολίτη (1920) για να υποστηρίξει ότι από το 212 μ.Χ. 'οι Έλληνες φέρουν με την ίδια υπερηφάνεια τα ονόματα Έλληνας και Ρωμηός'. Βλ. Μεταλληνός 1988: 35.

5. Ας σημειωθεί ότι εκτός από την πρώτη τάση, οι άλλες τρεις δεν αποδέχονται ότι είναι εθνοκεντρικές και εθνικιστικές. Το αντίθετο μάλιστα, υποστηρίζουν ότι αποτελούν αντικειμενικές επιστημονικά τεκμηριωμένες θέσεις που καμία σχέση δεν έχουν με εθνικισμούς και εθνικιστικές αφηγήσεις ή στρατεύσεις. Ειδικότερα ο θρησκευτικό-πολιτισμικός εθνικισμός της νεορθόδοξιας θεωρεί τέτοιους χαρακτηρισμούς γι' αυτήν *contradictio in terminis*, μιά και καταδικάζει την έννοια και την ιδεολογία του έθνους ως δυτικότερη αντιληψη ξένη προς το 'ελληνικό γένος'.

6. Για περισσότερες λεπτομέρειες γι' αυτές τις σχολές καθώς και για προσπάθεια συνολικής κριτικής τους βλ. Ηρακλείδης 2001, Μέρος Πρώτο.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αβδελά, Έ. (1997). Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο, Σε Άννα Φραγκουδάκη & Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβέρωφ-Τσοίτσας, Ε. (1982). *Ιστορία Χαμένων Ευκαιριών (Κυπριακό 1950-1963)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, τόμοι Α-Β.
- Βαλντέν, Σ. (1994). Εθνικισμός και εσωτερική πολιτική: Μακεδονικό και Βορειοηπειρωτικό στη μεταπολεμική κομματική διαμάχη, Σε *Εθνος-κράτος- εθνικισμός*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Γιαλλουριδής, Χρ. Κ. (1997). *Η Τουρκία σε μετάβαση*, Αθήνα: Ι.Σιδέρης.
- Γιανναράς, Χρ. (1989), *Η νεοελληνική ταυτότητα...* Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρη.
- Γιανναράς, Χρ. (1992), *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος.
- Γιανναράς, Χρ. (1997), *Αντιστάσεις στην αλλοτρίωση: Επίκαιρη κριτική σχολινοβασία*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Γιαννούλοπουλος, Γ. Ν. (1999). 'Η ευγενής μας τύφλωσις...'. *Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά θέματα' από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1982). *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής.
- Δραγώνα, Θ. (1997) 'Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης, Σε Άννα Φραγκουδάκη & Θάλεια Δραγώνα (επιμ.) *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ελεφάντης, Ά. (1993) Μακεδονικό: Από την εθνικιστική έξερση στο περιθώριο, Σε Αντώνης Λιάκος κ.ά., *Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Ηρακλείδης, Α. (1995) Οι εικόνες του εθνικού 'εαυτού' και του 'άλλου' στις Διεθνείς Σχέσεις: Η περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ.54, Ιανουάριος-Μάρτιος.
- Ηρακλείδης, Α. (2001) *Η Ελλάδα και ο 'εξ ανατολών κίνδυνος': Αδιέξοδα και Διέξοδοι*, Αθήνα: Πόλις.
- Ήφαιστος, Π. & Πλατιάς, Α. (1992) *Ελληνική αποτρεπτική στρατηγική*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Κατσούλης, Η. (1988) Το ανθρώπινο κεφάλαιο στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η Ελληνική 'αμυντική κοινωνία' μπροστά στην προκλήση του 2000,

- Σε Η.Κατσούλης, Τ.Γιαννίτσης & Π.Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000: Πολιτική και κοινωνία, οικονομία, εξωτερικές σχέσεις*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήσης & Friedrich Ebert Stiftung.
- Κονδύλης, Π. (1992) *Πλανητική πολιτική μετά τον ψυχρό πόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Π. (1997) Επίμετρο στην ελληνική έκδοση: Γεωπολιτικές και στρατηγικές παράμετροι ενός ελληνοτουρκικού πολέμου, Σε Παναγιώτης Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λιάκος, Α. (1993) Βαλκανική κρίση και εθνικισμός, Σε Αντώνης Λιάκος κ.ά., *Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Λιάκος, Α. (1994) *Προς επισκευήν ολομέλειας και Ενότητας*. Η δόμηση του εθνικού χρόνου, Σε *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Λίτοβατς Θ. (1991) *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Μεταλληνός, π.Γεώργιος Δ. (1988) *Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Ιστορία*, Αθήνα: Ακρίτας.
- Μουζέλης, Ν., (1994) *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν. (1997) 'Προλεγόμενα', στο Θεόδωρος Κουλουμπής & Σωτήρης Ντάλης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Παπακωνσταντίνου, Μ. Γ. (1995). Κείμενο σε Αχιλλέας Κ.Κανελλόπουλος & Χρήστος Α. Φραγκονικολόπουλος (επιμ.), *Το παρόν και το μέλλον της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, Αθήνα: Ι.Σιδέρης.
- Πεσμαζόγλου, Στ. (1993) Τουρκία, Ευρώπη και Ελλάδα: Πρώτες σκέψεις ως προς ορισμένες προϋποθέσεις κατανόησης του τριπτύχου, Σε Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία. Ιδεολογία και ρητορεία: Οι αντιλήψεις των τουρκικών πολιτικών δυνάμεων για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Βιβλίο Δεύτερο, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πλατιάς, Α. (1993) Η Τουρκία σε αναζήτηση ρόλου περιφερειακής υπερδύναμης: Συνέπειες για την ελληνική στρατηγική, Σε Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης & Παναγιώτης Τσάκωνας (επιμ.), *Η νέα διεθνής τάξη: Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Κυπριακό πρόβλημα*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Ροζάκης, Χ. (1996) Τα αδιέξοδα στερεότυπα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής', στο *Σε αναζήτηση εξωτερικής πολιτικής*, Διήμερο του Τμήματος Εξωτερικής πολιτικής του ΣΥΝ, 12-13 Ιανουαρίου 1996, Αθήνα.

- Σαορής, Ν. (1977). *Η άλλη πλευρά: Πολιτική χρονογραφία της εισβολής στην Κύπρο με βάση τουρκικές πηγές*, Αθήνα: Γραμμή, 1977.
- Σαορής, Ν. (1994) κείμενο στο Δ.Κ. Κώνστας & Π.Ι. Τσάκωνας (επιμ.), *Ελληνική εξωτερική πολιτική: Εσωτερικές και διεθνείς παράμετροι*, Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Σκοπετέα, Έ. (1988) *Το 'Πρότυπο Βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα.
- Σκοπετέα, Έ. (1999) 'Οι Έλληνες και οι εχθροί τους', *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922: Οι απαρχές* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), Αθήνα: Βιβλιόραμα, τόμος Α2.
- Σμέμαν, Α. (1993) [1983] *Η αποστολή της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο*, Αθήνα: Ακρίτας.
- Τσουκαλάς, Κ. (1994) *Ιστορία, μύθοι και χρησιμοί: Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας*, Σε *Έθνος-κράτος-εθνικισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (21-22 Ιανουαρίου 1994), Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Φραγκουδάκη, Ά. (1997) *Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους*, Σε Άννα Φραγκουδάκη & Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *'Τι είν' η πατρίδα μας; Έθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φραγκουδάκη, Ά. και Δραγώνα, Θ. (επιμ.) (1997) *'Τι είν' η πατρίδα μας; Έθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χιδίρογλου, Π. (1995) *Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τουρκικής διπλωματικής συμπεριφοράς έναντι της Ελλάδος*, Αθήνα: Βάνιας.
- Abelson, R. P. (1959) Modes of Resolution of Belief Dilemmas', *Journal of Conflict Resolution*, 3, 4.
- Anderson, B. (1997) [1983] *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Barth, F. (1970) 'Introduction', στο Fredrik Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Βοστώνη: Little, Brown.
- Beaton, R. (1988) *Romanticism in Greece*, Σε Roy Porter & Mikulas Teich (επιμ.), *Romanticism in National Context*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhabha, H. J. (1990) *Introduction: Narrating the Nation*, Σε Homi J. Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, Λονδίνο: Routledge.
- Boulding, K. E. (1959), 'National Images and International Systems', *Journal of Conflict Resolution*, 3, 2.

- Boulding, K. E. (1967) The Learning and Reality-Testing Process in the International System, Σε John C. Farell & Asa P. Smith, (επιμ.) *Image and Reality in World Politics*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Campbell, D. T. (1992) *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Connor, W. (1994) *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton: Princeton University Press.
- Gellner, E. (1992) [1983] *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hobsbawm, E. J. (1994) [1990] *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα.
- Jervis, R. (1976) *Perception and Misperception in International Politics*, Princeton: Princeton University Press.
- LeVine, R. A. & D. T. Campbell (1972) *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior*, Νέα Υόρκη: Wiley and Sons.
- Merton, R. K. (1972) [1948] 'The Self-Fulfilling Prophesy', στο Edwin P. Hollander & Raymond G. Hunt (επιμ.), *Classic Contributions to Social Psychology*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Nairn, T. (1979) Cyprus and the Theory of Nationalism, Σε Peter Worsley & Paschalis Kitromilides (επιμ.) *Small States in the Modern World*, Λευκωσία: Zavallis Press.
- Pesmazoglou, St. (1995) Turkey and Europe: Reflections and Refractions: Towards a Contrapuntal Approach, *New Perspectives on Turkey*, 13, φθινόπωρο.
- Prizel, I. (1998) *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, A. D. (1986) *The Ethnic Origin of Nations*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Tajfel, H. (1978) The Social Psychology of Minorities, *Minority Rights Group Report*, αρ.38, Λονδίνο.
- Tsoukalas, C. (1999) European Identity and Greek National Identity, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 1, 1.
- Weber, E. (1976) *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press.